

Post-socialistické město

Transformace socialistických měst odstartovaná v nedávné minulosti a probíhající do současnosti nabízí opravdu široký prostor pro studium v rámci urbání geografie a sociologie. U studia postsocialistické transformace měst je přitom značně obtížné rozlišit mezi procesy:

1. ryze nápravnými, které navracejí post-socialistická města do polohy typické pro města kapitalistická (nedotčená socialistickou etapou vývoje) a které jsou tedy typickými právě pouze pro post-socialistická města;
2. a procesy charakteristickými pro post-industriální fázi rozvoje měst, které různou měrou ovlivňují všechna města bez rozdílu.

Transformační urbání procesy jsou vnímány apriori jako politicko-ekonomické a přes výše uvedené teoretické nuance v drtivé většině případů vyjadřují přibližování vybraného urbáního systému západnímu typu. Výsledné proměny města jsou důsledkem interakcí mezi socialistickou formou, působením tržní ekonomiky, globalizačními tendencemi a příchodem postindustriální společnosti

Transformace města je charakterizována určitým napětím mezi stávající prostorovou, společenskou, ekonomickou či institucionální realitou a souborem procesů, které směřují k vytvoření nových struktur a prostorových vzorců.

Role „historických vrstev“ při transformaci města

Například D. Massey při popisu vývoje lokální ekonomiky pracuje s „historickými vrstvami“, kdy každá fáze investic je doprovázena alokací jiných funkcí asociovaných s daným typem produkce a to i v různých geografických místech. Výsledná struktura lokální ekonomiky je pak výsledkem kombinace jednotlivých "vrstev" (Gregory, 1989; Blažek, Uhlíř, 2002).

Analogicky lze uvažovat i o městě jako skladbě vrstev, z nichž každá je vyjádřením ekonomických, kulturních, politických či ideologických vztahů určitého období ve fyzickém či symbolickém prostoru města. Současná situace města je tak výsledkem působení jedinečného navrstvení vývojově starších funkčních a prostorových vzorců více či méně podmiňujících kvalitu, intenzitu a geografickou lokalizaci aktuálních procesů a investic.

Toto pojetí do jisté míry koresponduje s principy evolučního přístupu převažujícího zejména v prostředí ekonomické geografie – často umožňuje lepší porozumění jednotlivým typům tzv. „path & space dependencies“ (závislostí na dané vývojové trajektorii či prostoru), skrze které historie konkrétního města utváří jeho budoucnost.

Rozdílná výchozí situace v různých městech různých postkomunistických zemí ústí do odlišných období přechodu, resp. jak uvádí Harloe (1996) z období státního socialismu se vlivem odlišných výchozích daností města transformují do různých typů kapitalistické společnosti.

Jak uvádí Weclawowicz, období pozdních 80. let bylo v mnoha socialistických státech fází krachu řady dílčích socialistických idejí. V kontrastu s pozvolným růstem privátního sektoru (např. masivněji v polském prostředí) docházelo ke krizi sektoru státního. Nepotvrdila se politická role industrializace jako motoru městského rozvoje, naopak se v řadě případů průmysl stal symbolem neefektivity a ekologických problémů. Empirické výzkumy nepotvrdily sociální homogenizaci prostoru socialistických měst, naopak v řadě případů dokonce docházelo k eskalaci socioekonomických rozdílů mezi obyvateli (řada sociálně-ekologických studií velkých polských měst dokazuje jasné procesy segregace vyšších či naopak nižších společenských vrstev na základě podnikových/sektorových/profesionálních/třídních ukazatelů – určitá segregace, např. podle věku byla však přímo důsledkem socialistických bytových politik). Zpochybňována byla silně idea dominantní role jedné strany a preferované dělnické třídy.

Politické změny

Politické změny v prostředí postsocialistického města jsou často vnímány jako klíčové pro další transformaci ekonomickou a prostorovou. Jako hlavní politicko-ekonomické změny lze jmenovat:

- deregulaci veřejné správy jako jediného aktéra alokace zdrojů;
- privatizaci, restituci;
- cenovou deregulaci.

S výjimkou „opravných“ procesů, jako byly např. restituce či malá privatizace, tj. typických „nápravných“ procesů, nastoupila postsocialistická města vývojovou linii shodnou s ostatními (západo)evropskými městy a jejich vývoj tak formují stejné politicko-ekonomické faktory. Rozdílným způsobem však dochází k jejich „materializaci“ – střet nových institucionálních a regulačních

podmínek s historickými společenskými, ekonomickými a fyzickými strukturami je v případě postsocialistických měst mnohem dramatičtější.

Viditelná je decentralizace moci v postsocialistických městech (politická fragmentace vede dokonce ve velkých aglomeracích k relativnímu oslabování radnic ve prospěch jednotlivých městských částí). Je zřejmé, že centrální orgány získaly protiváhu v podobě posilujících lokálních autorit a ty se musely naopak vyrovnávat s intenzivním nárůstem různých aktérů promlouvajících do rozvoje města a disponujících různou ekonomickou či politickou mocí. Jasně vymezenými skupinami v rámci měst se ukázaly např. ekologické organizace dominující sledovanějším politicko-environmentálním tématům.

Příklad Brna

Prostorový rámec ovlivňující podobu městské politiky v Brně byl nastaven v roce 1990, kdy bylo dosavadní administrativní členění města do 5 městských obvodů (platné s drobnými úpravami od počátku 70. let) nahrazeno decentralizovaným modelem 29 městských částí. Tomuto často diskutovanému administrativnímu členění byly v průběhu vývoje přičítány jak kladné efekty (přenesení výkonu veřejné správy blíže k obyvatelům města, posílení komunitního povědomí, decentralizace moci), tak řada negativních dopadů (ztížená možnost koordinace celoměstských projektů, ztížený výkon územně-plánovacích činností, narušení věcné integrity města). Přes určitou diskusi však nebyl tento administrativní rámec doposud zásadněji zpochybněn a Statut města Brna uděluje jednotlivým městským částem poměrně rozsáhlé pravomoci, např. v otázce bytové (v oblasti územního rozvoje a výstavby pak mají pravomoci zpracovávat vlastní programy rozvoje či se vyjadřovat ke strategickým rozvojovým dokumentům města).

Ekonomická restrukturalizace

Restrukturalizační proces je v obecné rovině spojován s přechodem mezi režimy akumulace, se zrychlováním oběhu kapitálu či postupující globalizací – jde změny probíhající mezi či v rámci základních prvků společenské reprodukce. Důležitou definiční podmínkou je přitom kvalitativní, nikoli pouze kvantitativní charakter restrukturalizačních změn v oblasti produkce, spotřeby a směny.

Ekonomickou restrukturalizaci je možné popsat v řadě ohledů – jako změny v procesech produkce zprostředkované přechody mezi různými režimy akumulace kapitálu, jako změny v organizaci výroby spojené s úpravami výrobních cyklů (flexibilita, just-in-time výroba), jako změny v podnikovém uspořádání a jejich geografické konfiguraci, jako změny v jádrových aktivitách podniků a sférách vlivu. Klíčovou otázkou opět zůstává nakolik jsou procesy provázející přechod od bývalých státně-socialistických společností ke kapitalistickým společenským vztahům srovnatelné se zřejmými restrukturalizačními procesy probíhajícími v tradičních kapitalistických společnostech.

Kiss (2002) spatřuje hlavní rozdíly mezi ekonomickou restrukturalizací postsocialistických a západních měst v tom, že bývalá socialistická města jsou nucena vyrovnávat se v relativně krátkém časovém úseku se simultánním působením několika typů transformací. Zatímco u západních měst vidí hlavní spouštěcí mechanismy restrukturalizace v postupném přechodu k postfordistické ekonomice, u měst socialistických musela napřed projít radikálními (ekonomicky motivovanými) politickými změnami a opatřeními (vesměs vedenými v duchu neo-liberálního přístupu – demokratizace, liberalizace cen, deregulace, privatizace), aby mohla být vystavena působení stejných ekonomických vlivů jako města západní (globalizace, terciarizace). Vlivem již diskutovaných přetrvávajících vlivů socialismu a rychlosti transformačních procesů má však působení těchto globálních ekonomických trendů v prostředí postsocialistických městských ekonomik často odlišné dopady do ekonomické, společenské či prostorové struktury (např. odlišná intenzita a sektorový rozsah deindustrializačního procesu v západních a postsocialistických městech).

Dalším typem dělení, které používá např. Sýkora (2001), je rozlišování řízených transformačních ekonomických procesů (nastavování pravidel hry) a procesů neřízených, spontánních.

Pokles významu průmyslu coby městotvorného prvku, tj. proces, který se ve většině západoevropských měst odehrával postupně na pozadí několika desetiletí (Le Gales, 2002, Pacione, 2001), byl navíc v prostředí bývalých socialistických měst velice rychlý. Kritickým faktorem ovlivňujícím v evropských městech průběh ekonomické restrukturalizace, resp. deindustrializace, byla míra závislosti místní ekonomiky na jednom či více sektorech, resp. dominance daného sektoru jedním či více výrobními závody a míra standardizace jejich produktů. Jinými slovy, čím méně sektorově diverzifikovaná ekonomická základna, soustředěná do několika málo podniků, produkujících standardizované zboží, tím větší riziko vážných ekonomických problémů spojených s restrukturalizací.

V kontextu postsocialistických měst je oblast zejména spotřebitelských služeb sektorem, který prodělával v transformačním období patrně nejintenzivnější změny. Nositelem socialistické urbanizace

nebyly služby, nýbrž průmysl – to byl i důvod poddimenzovaného stavu řady spotřebitelských služeb ve většině postsocialistických měst na počátku transformačního období. Struktura spotřebitelských služeb totiž není formována pouze procesy ekonomické globalizace, ale souvisí také významnou měrou s globalizací kulturní, která standardizuje podobu městské spotřeby, tj. spotřebních vzorců městského obyvatelstva. Jedním z významných opravných procesů zprostředkávajících nové prostorové rozložení spotřebitelských služeb v rámci města byla v prostředí ČR i vedle restitucí i tzv. malá privatizace (dotýkala se především provozoven maloobchodní sítě, resp. dalších spotřebitelských služeb).

Malá privatizace

Řešení bylo postaveno na principu nabídky státních provozoven obchodu a služeb (v menším rozsahu i výrobních provozoven) podnikatelským zájemcům prostřednictvím dražeb. Hlavním cílem byla změna vlastnictví, při níž výnos z aukcí nebyl deklarován jako priorita, nicméně měl sloužit k úhradě nákladů na privatizační kroky, na podporu soukromého podnikání a k dalším účelům stanoveným zákonem. Provozovací právo bylo zpočátku na dobu 2 let, později na dobu 5 let. Jedním z břemen malé privatizace byla povinnost zachovat po dobu 2 let prodej základních potravin, pokud byl ve vydražené jednotce zaveden. Z časového hlediska bylo těžiště malé privatizace v letech 1991-1992, dokončena byla v roce 1993. Podle údajů MSNP bylo prostřednictvím malé privatizace k 31.12.1993 v České republice takto prodáno 24 359 provozoven v hodnotě téměř 31 mld. Kč, přičemž 12 304 z nich bylo maloobchodních (50,5%); v Brně bylo převedeno na soukromé subjekty 578 maloobchodních jednotek

Změny fyzické struktury

Užším tématem v rámci široké problematiky transformace měst je rovněž transformace zastavěného prostředí. Transformační procesy nepůsobí v prostředí „tabula rasa“, nýbrž vstupují do interakce se socialistickou urbánní formou. Jejich působení na přeměnu této formy je různě rychlé, přímé (regulační změny, socioekonomická restrukturalizace) či nepřímé (demografické pohyby, změny osobní mobility). Interpretace změn urbánní formy pak může zdůrazňovat pouze prostorové změny, resp. jejich hybatele (morfogenetický přístup) či sledovat symboliku a významy těchto změn (kulturní přístup).

Některé procesy měly přímý dopad na prostorovou strukturu, jiné pouze vytvořily podmínky pro aktivity využívající prostor města odlišně oproti socialistickému období. Systémové změny, jako je např. demokratizace společnosti, deregulace či privatizace, působí zprostředkovaně skrze jednotlivé aktéry (jedince, domácnosti, organizace) tím, že umožňují jejich vzájemnou interakci založenou na skutečných ekonomických a společenských vztazích, nedefinovaných centralistickými ideologiemi a technokraticky motivovanými zásahy.

Pojem komodifikace je v dané souvislosti používán jako kompromisní zastřešující označení pro celou řadu procesů, jejichž společným určujícím faktorem bylo obnovení tržních principů využití půdy v postsocialistických městech (*v socialistickém městě bylo možné mluvit o prostorové kvazi - ekonomice např. v případě černého trhu s byty, kde každému bytu mohla být přiřazena alespoň směnná hodnota. Naproti tomu u průmyslových nemovitostí nelze v prostředí socialistického města uvažovat o jakékoli formě komodifikace*). Jde o přiřazení tržní hodnoty každému místu ve městě v závislosti na specifických kvalitách (kvalitách parcely či kvalitách polohy) vyjádřených např. cenou pozemků či rozdílnou hladinou nájmu. Zcela jednoznačně přispěla (byť nedokonalá) liberalizace trhu s nemovitostmi ke zvýšenému tlaku na efektivnější využití jednotlivých pozemků v rámci města – bezprostředními dopady tak byla náhrada méně výnosných funkcí funkcemi adekvátními pro danou lokalitu, zástavba častých proluk, intenzivnější využívání pozemků.

V kontextu postsocialistických měst východní Evropy lze rozlišit dvojí charakter místa. První kategorií je místo jako ekonomická komodita využívaná především uživateli města (investory, turisty, apod.) a druhou místo jako prostředí života městského, prostorově stabilizovaného, obyvatelstva. Tato dvojí role místa může být samozřejmě ve vzájemné kontradikci. Transformační období znamená podstatnou proměnu symboliky jednotlivých míst ve městě (Herrscher, 1999). Jestliže v socialistickém městě byla např. sídliště symbolem úspěšné bytové politiky a kolektivního přístupu k bydlení, postsocialistické transformující se město je může vnímat jako potenciální riziko sociální segregace a infrastrukturních problémů.

Privatizace - příklad bydlení

Zásadní systémové změny, zaměřené na odstraňování administrativně přidělového bytového systému socialistického režimu a položení základů systému tržně orientovaného, proběhly především v 1. polovině 90. let. V úvodní fázi privatizace bytového fondu byl převeden státní bytový fond do vlastnictví obcí, čímž stát delegoval významné pravomoci a odpovědnost v oblasti bydlení na nižší úroveň. Neuspokojivý technický stav spojený s vysokými investicemi do obnovy a údržby (to vše v prostředí regulovaného nájemného) vedl obce ke snaze bytový fond zprivatizovat. Nástrojem privatizace se staly především obecní vyhlášky, upravující pravidla prodeje bytových (a rodinných) domů. V naprosté většině měst ČR neproběhla privatizace bytového fondu „give-away“ formou, tj. města se rychle nezbavila vlastnictví veškerých bytů. Privatizace obecního bytového fondu je dlouhodobým procesem, jehož dynamika se navíc v různých městech liší. Odlišnosti lze najít jak v rychlosti a časovém rozpětí privatizace, tak v objemu bytového fondu, které si obce hodlají ponechat ve svém vlastnictví po skončení privatizačního procesu (proces privatizace bytového fondu se v Brně rozběhl po roce 1997 - v roce 2001 bylo dle údajů ÚUR zprivatizováno pouze 8 % obecních bytů ze stavu v roce 1991, což je velice nízké číslo v porovnání s Prahou - 42 %, Ostravou - 37 % či Plzní - 54 %, v roce 2003 to bylo zhruba 12 %. Výhledovým záměrem města je zanechání přibližně 18 % z celkového množství bytových jednotek ve vlastnictví města.

Privatizace může být chápána jako významný příspěvek k rozhybání trhu s byty, nicméně vzhledem k odprodejům za odhadní ceny došlo k částečnému zafixování ekonomicky nepřírozeného rozložení obyvatelstva v bytovém fondu. Mezi další možné negativní dopady privatizace patří marginalizace obecního bytového fondu (zůstávají zde pouze staří a chudí lidé bez prostředků), vznik problému tzv. „chudých vlastníků“, sociální nespravedlnost daná odlišnou situací v restituovaných a privatizovaných domech. Cenová liberalizace a deregulace, které byly druhým výrazným prvkem transformačního období, způsobily nárůst cen bydlení, přičemž posílena byla již dříve existující deformace skladby výdajů na bydlení, v rámci níž představují nejvyšší položku výdaje na energie, zatímco podíl čistého nájemného je podhodnocen. Tempo deregulace je však nedostatečné a nájemné nepokrývá náklady na provoz a údržbu bytových domů. Zároveň z fakticky přetrvávající regulace vyplývá řadu druhotných vlivů, jako je např. tlak na přeměnu bytových prostor v nebytové, rozevírání nůžek mezi novou neregulovanou výstavbou a původními nájemními domy s nájemným regulovaným, přetrvávající černý trh a v konečném důsledku i omezení volného trhu s byty, resp. utlumení nové nájemní výstavby, mobility obyvatelstva.

Rozdíl mezi regulovaným bydlením a novou výstavbou nepodléhající regulaci prvního řádu (tj. určení maximální výše nájemného pod úrovní nájemného tržního) odrážen přímo či nepřímo do prostorové struktury města. Uživatelé nového nájemního či vlastnického bydlení jsou často zkoumáni jako nositelé procesů revitalizace území, zatímco na druhé straně sociální degradace a fyzický úpadek vybraných území města jsou velice často spojovány s uživateli (sociálního) nájemního bydlení. Fakt, že část nemovitostí není bez omezení obchodovatelná na volném trhu a nízká kupní síla obyvatelstva způsobující omezenou investorskou nabídku, to jsou faktory způsobující limitovanou funkčnost trhu s byty a menší intenzitu procesů vázaných na volný trh bydlení (gentrifikace, suburbanizace).

Např. Sýkora popisuje jako jeden z nejvýznamnějších prostorových průmětů postsocialistických politicko-ekonomických změn komercializaci center velkých měst. Nejvýznamnějším dopadem je především vytlačování rezidenční funkce z centrálních poloh (transformace bydlení na kancelářské plochy vyplynula především z neexistence nástrojů, které by mohly regulovat úbytky bytového fondu). Dalším nepominutelným faktorem byla odlišná výše nájemného za nebytové prostory (tržní nájemné), a nájemného za byty (regulované nájemné). Komercializace vnitřních měst byla v řadě případů spojena s fyzickou regenerací řady míst či v některých případech (velká města) s gentrifikací. Otázkou je zda lze proces suburbanizace jako takový vnímat coby příznak postsocialistického vývoje. Vzhledem k utlumení tohoto procesu v období suburbanizace je to v určitém smyslu možné.

Dalším z významných procesů fyzické proměny jsou prostorové dopady deindustrializace. Poměrně rychlý rozvoj nových areálů typu „greenfields“ v okrajových polohách kontrastuje s funkčními změnami v tradičních průmyslových oblastech postsocialistických průmyslových měst. Charakteristickým se stal výrazný převis nabídky nad poptávkou u provozních areálů ze všech oblastí průmyslu. Převládá přitom nabídka nekvalitních zastaralých provozů, jejichž dopravní poloha a infrastrukturní vybavení neodpovídá novým požadavkům. Úspěšná revitalizace průmyslového areálu na jinou (i nevýrobní) funkci je optimálním řešením, které však vyžaduje slučitelnost revitalizačního záměru s polohou a stavem areálu. V mnoha případech dochází k takové tržní exploataci areálu, která je z hlediska prostorové ekonomiky dlouhodobě neudržitelná a směřuje pouze ke krátkodobému finančnímu efektu pro pronajímatele. Patří sem využívání bývalých průmyslových areálů v centrální poloze jako velkoobchodů, diskontních prodejen, levných kancelářských prostor či skladů. Tento způsob využívání

je charakteristický pouze minimální údržbou nemovitosti, nepřehlednou atomizací areálu mezi více nájemců a jejich častou obměnou.